

'הרחיבי מקום אהלך' -

בעקבות תלמידי הגר"א בירושלים - אתרים ומשמעותם¹

דורון הרצוג*

מצודתם של תלמידי הגר"א, הם, צאצאיהם ותלמידיהם פרוסה הייתה על פני ארץ ומלואה, אך אין ספק שירושלים הייתה זירת פעולה חשובה במיוחד; ידועה היטב פעילותם בביסוס חצר החורבה, בהקמת שכונות, בתי כנסת ואתרים רבים אחרים. בשורות הבאות יסקר מבחר מייצג של אתרים חשובים הנקשרים בדרכים שונות - חלקן במישרין וחלקן בקשרים עקיפים ומורכבים - לתלמידי הגר"א וממשיכיהם עד לשלהי המאה ה-19, שבהצטרפם יחדיו מדגימים מה רבה הייתה השפעתם על עיצוב נופה הפיזי והרוחני של ירושלים. תיירים וסיירים, חוקרים ולומדים המשוטטים ברחובותיה ובסמטאותיה עשויים למצוא עניין בסקירות הלא־מעטות שנכתבו על אתרים אלו; מהן

* דורון הרצוג (תשי"ז-תש"ע, 1957-2010); נולד בירושלים ונפטר בירושלים. הוא חי בירושלים במשמעות העמוקה של חיים כאלה בויקתם לעיר הקדושה. דורון נפטר, כשמפעלו המחקרי והפדגוגי העשיר היה עדיין באבו. ספרו 'בדבקות ובאמונה - מאתים שנה לעליית תלמידי הגר"א לארץ ישראל והשפעתם על בניין ירושלים' לא הגיע לכלל פרסום בחייו, ובע"ה יצא לאור על ידי המופקדים על עובונו. הפרק הרביעי בחיבור, המשקף בצד ידיעותיו ויכולותיו המחקריות גם את ניסיונו כמורה דרך רב מוניטין, עבר עריכה המתאימה לקובץ המחקרים המוגש בזאת לקורא. בהקדמה לספרו הנוכח כתב דורון ז"ל: "הספר שלפניכם בא לגולל את סיפורה של קבוצה מופלאה של יהודים, שעוד זמן רב לפני שנשמע לראשונה המושג 'ציונות', הגשימו בעצמם את המסר של קניין הארץ על ידי עלייה והתיישבות; יהודים שהחלו לשמוע את פעמיה העדינים של תקופה חדשה ופעלו כנגד כל הסיכויים כדי להגשימה. יהודים דתיים אלו פעלו בשקט, וקורותיהם לא תועדו בזמן אמת' בספרי ההיסטוריה הנוצרים ובפרוטוקולים של 'עידות מתוקשרות'. מקומם של הללו הלך ונשכח במשך השנים, ותרומתם לחידוש היישוב בארץ ישראל, שהייתה חסרת תקדים, קיבלה מקום רק בשולי ההיסטוריה הנרקמת של שיבת ציון המתחדשת; אך נדימה, שגם אם שלא במודע, היו מעשיהם מצע הכרחי לכל העליות וההתיישבויות שבאו אחריהם". בפרק המובא בזאת מובע הפן הגיאוגרפי-חזותי של מוטו יפה זה (ישראל רוזנסון).

¹ "הרחיבי מקום אהלך", בעקבות ישעיהו נד, ב; מוטו מקובל בחוגי תלמידי הגר"א לצורך בנייה ובהתפשטות בדרך לגאולה.

חשובות במיוחד לענייננו - שהקדישו פרקים מפורשים על תלמידי הגר"א,² ומהן מתייחסות לאזורים שבהם פעלו,³ ואליהן יצטרפו הפרקים שלהלן המציגים פן מיוחד ולא תמיד מוכר של העיר הקדושה.

האתרים מסודרים לפי מפתח גיאוגרפי בעיקרו, שמובלע בו גם סדר היסטורי מסוים: ראשית אתרים ברובע היהודי, עבור לאתרים ברובע המוסלמי, שכונות חדשות במה שעתידי להיקרא העיר החדשה, ואתרים כלליים; בצד התיאורים של כל אתר ואתר, מודגש כאן המיוחד והסגולי בקשר שבין האתר לבין 'תלמידי הגר"א'.

בעקבות תלמידי הגר"א - מבנים ואתרים ברובע היהודי

בית כנסת 'אור החיים' ו'חצר הישוב הישן'

חצר 'אור החיים' (רחוב אור החיים 6) זכתה לארח ציוני דרך חשובים בתולדות ירושלים. על פי המסורת, בשנת רצ"ד (1534) נולד בחצר זו ר' יצחק לוריא - 'האר"י הקדוש', מגדולי המקובלים. ר' חיים בן עטר, 'אור החיים' הקדוש (נולד במרוקו בשנת 1696, למשפחת רבנים מכובדת), הגיע לירושלים בשנת תק"ב (1742) עם חבורה של תלמידי חכמים, וייסד בה את ישיבת 'כנסת ישראל'. הוא נפטר כעבור שנה, אך הישיבה המשיכה להתקיים עוד כמאה וארבעים שנה; רבים ומפורסמים היו תלמידיה (מהגדולים שבהם - החיד"א). כאשר נוסדה הקהילה האשכנזית בירושלים, שימשה החצר כמרכז הקהילה, עד לחנוכת בית המדרש 'מנחם ציון' בחצר החורבה בשנת תקצ"ז (1837). החצר הייתה שייכת לר' שלמה פ"ח (פיתוחי חותם, היה צורף במקצועו ונטה להתפרנס מיגיע כפיו; שמו המקורי היה רוזנטל), מ'תלמידי הגר"א' שבחר להתגורר בירושלים ולא בצפת. מסופר שבחצר התגוררו ראשוני העולים האשכנזים, ובהם גברים - תשעה במספר; הם שילמו ליהודי מעדת הפרסים כדי שישלם עמם עשרה למניין.

2 במה שראוי לזכור 'ספרות הסיוע והתיור' ראו בספרו של אייל דוידסון (א) דוידסון, ירושלים מכל מקום, אלקנה תשס"ג), פרק הנושא את הכותרת 'עקבות המשיח בעיר החדשה בעקבות תלמידי הגר"א - החלוצים הראשונים' (עמ' 302-320 ועוד). נעם פרל בספרו (נ) פרל, נקיי הדעת - אתרים, דמויות ומקורות ירושלמיים לזכר ד"ר שמואל גיליס, סוסיא תשס"ה), הקדיש לנושא תלמידי הגר"א שער שלם הנושא את הכותרת 'קול התור נשמע בארצנו' (עמ' 183-244).

3 ריכזו אתרים ברובע המוסלמי שייסקר להלן: שבתי זכריה, בתים ומוסדות ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, ירושלים תשמ"ה; א' ביר, מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ד; אתרים ברובע היהודי: סירובע.

צאצאיו של ר' שלמה, בני משפחת וינגרטן, התגוררו בחצר עד לנפילת הרובע בתש"ח (1948), ושבו אליה לאחר איחוד ירושלים בתשכ"ז (1967). כיום פועל במקום מוזיאון המשחזר את הווי החיים של היישוב הישן בירושלים.

בית החולים 'ביקור חולים'

ראשיתו של בית החולים בעיר העתיקה (במפגש הרובע היהודי והארמני; מונצח בשם הרחוב 'ביקור חולים'), שם נוסד בראשית שנות הששים של המאה ה"ט על ידי יהודים אשכנזים (חברו לכך חסידים ומתנגדים!), שנעזרו בתרומות מהולנד ומגרמניה. יסודו ב'חברה' ששמה נגזר ממיסוד מצוות 'ביקור חולים' שנהגה ביניהם. החברה נוסדה ככל הנראה בשנת תקצ"ג (1837) בהתארגנות אישים בולטים מהעדה האשכנזית הפרושית (רבי שמואל סלנט היה מעורב בכך); בעקבות הרחבת עיסוקיה השתנה כינויה ל'חברת ביקור חולים והכנסת כלה'. בית החולים נתן מענה לחשש מפני כוח המשיכה של בית החולים של המיסיון הבריטי (כונה 'בית החולים היהודי'; נוסד בתר"ח, 1848), ומהיזומות להמרת הדת שנתלו בו.

בבית החולים הוקם בית כנסת שיועד לחולים, לצוות ולשכנים; התוכנית להקמת בית כנסת בבית החולים הופיעה בתקנות המקוריות של בית החולים.⁴ כמו מוסדות אחרים, הועבר לעיר החדשה המתפתחת. אבן הפינה נורתה שם בתרס"ד (1904), וחונכתו חלה רק בתרפ"ה (1925) תחת השלטון המנדטורי; אולם מסגרת מסוימת של בית החולים ובתוכו גם בית הכנסת המשיכה לפעול במבנה המקורי ברובע היהודי עד לנפילתו בשנת תש"ח.

בית המדרש 'מנחם ציון'

מי שפעל נמרצות לשיקום 'החורבה' היה ר' שלמה פ"ח (פיתוחי חותם), אך הסיכוי לעשות זאת תחת עול השלטון העותומאני היה קלוש; אולם, משנכבשה הארץ על ידי איברהים פחה (תקצ"א 1831) השתנו פני הדברים, ולאחר שתדלנות נמרצת ניתנה לפרושים פירמאן שיושם במהירות והוצג בבית המשפט, שהורה על פינוי החנויות הערביות שגדשו את חצר החורבה. בי"ט באלול תקצ"ו (1836) נאספו הפרושים כדי לפנות את ההריסות וראש"ז (ר' אברהם שלמה זלמן צורף) הקריא את מאמר המלך מוחמד עלי באוזני הערבים שנקהל כדי למנוע את הפינוי. דבריו עוררו רושם, והנאספים החלו לפנות את ההריסות והצליחו

4 'פריידין', 'ביקור חולים פרושים בירושלים: מחברה לבית חולים', קתדרה 27, תשמ"ג, עמ' 40-117.

5 ר' גפני, בית הפילה - בתי כנסת חבויים בלב ירושלים, ירושלים תשס"ח, עמ' 186-190.

לחשוף את יסודות החורבה. בשעה שנחנך בחצר בית המדרש 'מנחם ציון', בראש חודש שבט תקצ"ז (1837) ברכו במקום 'מציב גבול אלמנה'. שם בית הכנסת מצטט את חתימת ברכת 'נחם' בתשעה באב, ומנציח את שמו הפרטי של ר' מנחם מגדל משקלוב (נפטר באדר תקפ"ז, 1827). הקמת 'מנחם ציון' היוותה נקודת שיא בהיווצרות הכולל הירושלמי; לאחר עשרים שנות ציפייה ופעילות מאומצת לשיקום החורבה, ראו בכך הפרושים סימן מובהק לפעמי הגאולה, ובשמחתם החליטו על שינויים בתפילה - ביטול אמירת הקינות ב'תיקון חצות' ודילוג על 'התנערי מעפר קומי' ב'לכה דודי'. רבי יוסף זונדל סלנט - מ'תלמידי הגר"א' (תקמ"ז 1785 - תרכ"ה 1865) שנשא בעול הנהגת העדה בירושלים עד שרתם לכך את חתנו, ר' שמואל סלנט, ייסד ב'מנחם ציון' את חברת 'אור תורה' ללימוד תורה בלילות בבית המדרש הזה, כתב את תקנונה, ועמד בראש עשרת מנהליה.

ר' שלמה זלמן צורף עצמו, שעורר את שנאת השכנים הערבים, נרצח על ידיהם (תרי"א, 1851); על מצבתו נכתב כי הציל את נחלת האשכנזים מיד הישמעאלים והובלט במיוחד בניין בית המדרש הנקרא 'מנחם ציון'.

בית המדרש 'שערי ציון'

עם התרחבות הקהילה הפרושית, ואחרי בואם של פרושי צפת ירושלימה, הורגש צורך בבית כנסת נוסף ל'מנחם ציון', שיהיה גדול וייצוגי יותר, אולם חוסר אמצעים הביא את הקהילה להסתפק בינתיים במבנה צנוע; בשנת תרי"ד (1854) נחנך בקצה הדרומי מערבי של חצר החורבה בית הכנסת 'שערי ציון', לצדו נבנו חנויות וחדרי הכנסת אורחים, ונחצבו בורות מים. אחד מהעוסקים בבניין בית הכנסת החדש היה ר' מרדכי צורף שהמשיך בדרכו של אביו, ר' אברהם שלמה זלמן צורף, פעל ללא לאות למען הכולל הפרושי ולביסוסו.

ישיבת 'סוכת שלום'

הרקע להקמת בית המדרש 'סוכת שלום' קשור בהתנגדותו של ר' ישראל משקלוב (מתלמידי הגר"א, בעל 'פאת השולחן' על המצוות התלויות בארץ), לבניין בית הכנסת בחצר החורבה ולניסיונו לגייס כספים לבניית בית כנסת אחר במבנה בחצר שאותה רכש (רחוב 'אור החיים' מול 'ישיבת אור החיים הקדוש'); חצר זו ידועה כ'חצר ר' ישעיהו ברדקי'

6 על פי: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ח-תר"ץ, עמ' 156. על פי י"מ טוקאצ'נסקי, קורות חצר רבינו יהודה החסיד זללה"ה, ירושלים תרס"ג, נחנך בית המדרש בשנת תרי"ז 1857.

על שם חתנו המפורסם של ר' ישראל⁷. בפולמוס הקשה היה מעורב ר' צבי הירש לעהרן ראש הפקוא"מ,⁸ שכן אחיו עקיבא ביקש לבנות בית כנסת בארץ ישראל, ושני הצדדים ניסו לדבר על לבו. סופו של דבר נענה ר' צבי לר' ישראל, ובחצר שרכש חנכו הוא וחתנו ר' ישעיה ברדקי את בית המדרש 'סוכת שלום'. עם התקרב מועד חנוכת בית המדרש 'מנחם ציון' בחצר החורבה, הלכה המחלוקת וגאתה, והגיעה עד להדחת ר' ישעיהו ברדקי ממשרתו כממונה על הכולל הפרושי והחרמת שיעוריו; בהמשך פנו ר' ישראל ור' ישעיה לבית הדין הספרדי בהישען על המסמך של 'הרבנים הגאונים הפרנסים דווילנא' המייפה את כוחם למנוע את חנוכת בית המדרש 'מנחם ציון'. בסופו של דבר לא הצליחו הללו למנוע את חנוכת 'מנחם ציון'.

בקירות בית הכנסת נקבעו לוחות זיכרון שבהם נכתבו שמות הנספים ברעידת האדמה בצפת וקינות מיוחדות לזכרו. חורבנה של צפת בשנת תקצ"ז (1837) היה אירוע מוכון בתולדות העדה הפרושית שכן בעטיו נפסקה התיישבותם של תלמידי הגר"א בצפת והשרידיים עלו בהנהגתו של ר' ישראל ירושלימה.⁹ יום הזיכרון שלהם צוין במקום בכל כד בטבת.

בחצר ר' ישעיה ברדקי היה מקווה שנועד להיות 'בית המהפכת והצינוק' - בית כלא קטן, (על פי דברי הימים ב טז, י).¹⁰

בין פרקי ההווי שנתלו בבית המדרש הזה התפרסם הסיפור על זיקת הפרוכת¹¹ שלו

7 ר' ישעיהו ברדקי, יליד פינסק וחתנו של ר' ישראל, עלה בגפו לאחר שהתאלמן. האגדה מספרת על הספינה שנטרפה מול עכו בים הסוער ועל ר' ישעיהו שהעמיס את בנו ובתו על גבו וניסה לשחות בים הסוער. כשאפסו כוחותיו הבין שעליו לוותר על אחד מילדיו כדי שיוכל להמשיך. לאחר שזעק לה' בלב שבור הצליח להגיע לחוף. אגדה נוספת מספרת על התמנונתו לסגן קונסול אוסטריה. הקיסר חלה ושלח אל ר' ישעיהו שיתפלל למענו (!) בכותל. ר' שעה גילה חשש בדרך כלל להתקרב לכותל מחשש שמא בהיסח הדעת יתחב ידו אל בין אבניו ויגע בקודש, אך לא סירב לבקשה המלכותית; הקיסר הבריא ור' שעה זכה במינוי.

8 פקידים ואמרכלים ('ארגון הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם'); שיטה חדשה ומהפכנית לארגון מערכת האיסוף והחלוקה של תרומות שונהגה על ידי משפחת לעהרן מיהדות הולנד. לפי שיטה זו, אין עוד צורך בשד"ר פרטי ספציפי לכל עדה וקבוצה, חצר וכולל, אלא מוקמת קופה מרכזית ואליה נשלחות התרומות במעין 'הוראת קבע'. השיטה יעילה, אך אפשרה שליטה מרבית והשפעה חזקה על אופי וארגון ההתיישבות והחיים בירושלים.

9 בהקשר זה סופר כי בחורבנה של צפת יש משום תביעת עלבונה של ירושלים; על-פי הנאמר בהספד שכתב החתם סופר כי 'דעידת הארץ היא מקנאת ירושלים'.

10 ב'צ גת, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א, ירושלים תשל"ד, עמ' 77.

11 גלגוליה של פרוכת: 'בשנת 1812, אחרי הסגת נפוליאון בשערי מוסקבה במלחמת צרפת-רוסיה, נסג נפוליאון קיסר צרפת דרך סמולנסק ומוהילב, ופניו מערבה. יום אחד, בשעות אחרי הצהריים, התפלל הרב יוסף בן הרב יעקב אהרן לוריא ממוהילב תפלת מנחה ביחידות, במחסנו אשר ליד סמולנסק, והנה בשעת תפלת שמונה עשרה הופיע לפתע מתוך היער הסמוך פרש ונעצר ליד המתפלל. הפרש ירד מן הסוס והמתין עד שרב יוסף יסיים את תפלתו. בתום התפילה ניגש הפרש אל ר' יוסף ואמר לו: 'חושב אני כי יהודי אתה'. כן, נכון הדבר' היתה התשובה. ובכן דע לך כי אני הוא נפוליאון בונאפארט, הנסוג משדה המלחמה במוסקבה, והנה תעיתי בדרך ואיני יודע

לנפוליון, וההתפרצות של הארמנים השכנים אל בית המדרש.¹²

ישיבת 'עץ חיים'

נוסדה בשנת תר"א (1841) על ידי הרב שמואל סאלנט¹³ במערכת חדרים מפורזים בירושלים, ובשנת תרי"ז (1857) אורגנה בקבוצת מבנים בחצר החורבה. במבנה החינוכי, שהתבסס על מסלולי לימוד מגיל צעיר ועד לאחר הנישואין, המאורגנים בקבוצות לומדים בעלי יכולת דומה הלומדים בצוותא, היה מן החדשנות. גם בביסוס הצד הכלכלי של

את הכיוון הנכון לנסיגתי. אני מקוה שלא תסגירני לידי הרשות. על כך ענה רבי יוסף: 'אל תחשוש, חכמינו ז"ל פסקו "אין סוגרין (מסגירין) מלך למלך". יהיה אפוא לבך סמוך ובטוח כי לא אעבור על הכתוב בספרינו הקדושים'. נשאר נפוליאון עם רבי יוסף לוריא. בחשכת הלילה נכנסו שניהם לתוך היער, שרבי יוסף הכיר יפה, חצוהו והגיעו בשלום אל הדרך הראשית. והיה הדרך הדרושה לו לנפוליאון. בהיפרדם, הסיר מעליו נפוליאון בונאפארט את גלימת השורה שלו ואמר לרבי יוסף לוריא: 'אני נותן לך את הגלימה הזו מפני שני טעמים: כדי להודות לך על הטוב שעשית אתי, ועל החסד שגמלת לי, ומפני שאני חושש לשאת עלי מעיל זה, שמה יתגלו סודי וזהותי'. וכך נפרדו. הרב יוסף לוריא חזר דרך היער, ושם התנפלו עליו שודדים ורצו לגזול ממנו את המעיל. אמר להם הרב לוריא: 'לשם מה לכם מעיל זה? קחו לכם את אותיות הזהב (N.B.) הרקומות על דשיו וגם את הכפתורים העשויים זהב טהור וגם את שנים עשר הויתים הרקומים עליו, רק את המעיל תשאירו נא בידי'. כך נשארה הגלימה בידי הרב יוסף לוריא. כעבור שלוש שנים נסכו עצה לעשות ממנה פרוכת לבית הכנסת ולשלחה לירושלים עיר הקודש, כנאה לבגד מלוכה. וכאשר עלה רבי זאב וולף לוריא עם בנו הקטן ר' נתנאל לארץ הקודש, לקחו איתם את הפרוכת. בהגיעם לירושלים מסרוה לבית הכנסת של הגאון רבי ישעיה בארדיקי בעיר העתיקה" (י' לוריא, מגילת היוחסין למשפחת לוריא העתיקה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 31-32). הכותב, נכדו של ר' נתנאל המוזכר בסוף הסיפור, מספר שהפרוכת עברה לאחר זמן לבית הכנסת בשכונת 'ימין משה', ולאחר מכן נמסרה למוזיאון לאתנולוגיה ולפולקלור בחיפה. גרסאות נוספות של הסיפור נמצאות אצל פ' גרייבסקי, וזכרון לחובבים הראשונים, חלק א', ירושלים תרפ"ח, עמ' 313; וכן אצל נ' פרל, רבי שמואל סלנט, עמ' 128-129. שם כתוב שהפרוכת נשלחה לבית הכנסת 'בית יעקב' בחצר החורבה, ולא ל'טוכת שלום'.

12 על פי המסופר, בשנת תרל"א (1871), התפרצו ארמנים, כעשרה במספר, אל בית הכנסת 'טוכת שלום' והכו את המתגוררים בו ואת המתפללים. כל זאת בתואנה של גניבת ילד לשחיטה בנוסח עלילות הדם הידועות. מי שלא איבדה את עשתונותיה, רצה לבית הפטריכיה הארמנית, והביאה את המשטרה התורכית (הקוואסים), הייתה אשת חיל 'יהודית הירושלמית' הלא היא מרת חיה רחל גריאבסקי; כך סיפר בנה בספרו משנת תרפ"ט (פ' גריאבסקי, בנות ציון וירושלים, ירושלים תש"ס [מהדורה חדשה], עמ' 201).

13 נולד בתקע"ז (1816) סמוך לביאליסטוק, למד בוילנה, בקיידאן ובולוויץ, שם יצר קשר מכתבים עם רבנים שונים, ביניהם ר' ישראל משקלוב, מתלמידי הגר"א. נשא לאישה את בתו של רבו, ר' יוסף וונדל מסלנט; כשהתגלו אצלו בעיות כריאות, נענה לקריאתו של חותנו שקדם לו בעלייה ירושלימה, ועלה גם הוא לעיר הקודש. בדרכו לארץ שהה בקושטא (מרד השולטאן במחמד עלי) שם התיידד עם השר משה מונטיפיורי, ידידות שהחזיקה מעמד שנים ארוכות. בגיל 25 הגיע לירושלים והתגורר סמוך לחותנו בחצר החורבה. במשך כשבעים שנה היה רבה האשכנזי של ירושלים, ואף שהתמיד במגוריו בחורבה, לא פסק מלהגות בהרחבתה של ירושלים. נודע בפסיקותיו שנטו אל ההיתר; אם כי בעניינים בעלי אופי אידיאולוגי נטה להחמיר. נפטר בתרס"ט (1909). זיקתו לחורבה עולה גם ממצבתו, שנקבעה בשימוש בעמוד עתיק שהתגלה כשנחפרה החצר וניצב בחצר בית הכנסת.

ה'תלמוד תורה - עץ החיים' על מס קבוע (הוטל על המביאים בניהם בברית או לחופה), היה מן החידוש. בתרס"ח (1908) נפתח סניף של הישיבה וכולל ברחוב יפו בעיר החדשה.¹⁴

'החורבה' - בית כנסת 'בית יעקב'

בתחילת המחצית השנייה של המאה התשע עשרה עמדו ב'חצר החורבה'¹⁵ שני בתי כנסת 'מנחם ציון' (לעיל) ו'שערי ציון' (לעיל); הראשון כונה 'בית הכנסת הישן' והשני 'בית הכנסת החדש'; לצדם עמד בית הדין שהקים ר' שמואל סלאנט (תר"א 1841). בשאיפה למבנה גדול ונאה יותר המשיכה השתדלנות בחצר השולטאן; בשנת תרט"ו (1855) הלורד נאפייר (Napier) שגריר בריטניה באיסטנבול, בעת השתתפו בתפילה ב'שערי ציון', הביע תמיהה על שהשטח איננו מנוצל. הוא סייע להביא את הבקשה לפירמאן בפני השלטונות באיסטנבול ולקבלו. הפירמאן הובא לארץ בידי משה מונטיפיורי, הופקד בידי הקונסול האנגלי, ג'יימס פין, ובערב תשעה באב תרט"ו (1855) הוצג בפני בית המשפט לאשרור. בטבת תרט"ז (1856) חזרו להישמע קולות הבנייה בחצר החורבה. התקציב הושג בתרומות של נדבנים,¹⁷ וגם של תושבי ירושלים שגויסו לתרום בהכוונת הסיסמה 'יש קונה עולמו באבן אחת'.¹⁸ האגדה הביעה את הבעיה התקציבית כמעשה על כד חרס ובו מטבעות זהב שנמצא בעת הנחת היסודות.¹⁹ לאחר הנחתם, נורתה אבן הפינה ביום השני של חול המועד פסח, ובה זכה הברון אלפונס דה רוטשילד (אחיו של אדמונד דה רוטשילד 'הנדיב הידוע') שביקר בירושלים (הביקור תוכנן ליום ראשון של חול המועד, אך נדחה משום שהיה זה יום טוב שני של גלויות). במקביל להמשך העבודות, נמשך גם איסוף הכספים. בהתחשב במושגים של אותו הזמן, הבנייה הייתה משובחת. האתגר הגדול היה בניית הכיפה

14 י' שלמון, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין 'שן' ל'חדש' (1840-1906)", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 281-301.

15 לאחרונה: החורבה - שש מאות שנה של התיישבות יהודית בירושלים (עורכים: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן, דוד קאסוטו), ירושלים תש"ע.

16 השם הוא קיצור של 'חורבת ר' יהודה החסיד' (בפי הערבים - 'דיר שכנו') מקומם החרב של תלמידי ר' יהודה החסיד ('שיירת ר' יהודה החסיד'). שהוחרב על ידי הערבים בשנת 1720 בעקבות אי תשלום חובות, ובאופן כללי כישלונם להיקלט בירושלים.

17 בניו יורשו של נדיב יהודי מבבל התחייבו בשנת תר"ז (1847): "אם יהיה ה' בעזר אמרכלי המקום הקדוש הזה ויטה עליהם חסד מהוד שולטאן תוגרמה יר"ה להרשות את בנין בית הכנסת, מכספי איסדנו ומהוננו אבננו" (קונטרס שיר תפארת בית יעקב, ירושלים תרכ"ח, מובא אצל: א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל (מבחר מאמרים ג), ירושלים תש"ס (מהדורת צילום), עמ' 176.

18 י"ז וסרמן, מיקורי ירושלים, תל אביב תשל"ג, עמ' 148.

19 י' גליס, ספר העולות לארץ ישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 91.

שהתחייב להיעשות בבת אחת; ולכן התכנסו לכך רבים, מה ששיווה למעמד אופי טקסי. הרב ישעיה ברדקי (בזמנו התנגד בכלל לבנייה!), התכבד בהצבת האבן הראשה ובנאום נרגש שנשא שיביץ את פסוקי עזרא ג, יב-יג על ההתרגשות בהקמת הבית השני. בערב ראש השנה של תרכ"ה (1865), בגימטרייה 'הבית הזה יהיה עליין', נחנך 'בית יעקב'. הטקס זכה לתיאור נלבב של יוסף ריבלין.²⁰ 'בית יעקב' היה למרכז החיים של העדה האשכנזית בירושלים, וזכה למעמד סמלי רב רושם.

מבנים ואתרים ברובע המוסלמי

ישיבת 'אוהל יצחק' – פרושים בכולל 'שומרי החומות'

בתחומי הרובע המוסלמי, בדרום 'רחוב הגיא' (היום מכינה קדם צבאית 'עטרת כוהנים'), נמצאים בתי הכנסת וישיבת 'כולל שומרי החומות', הידועים גם בשם האחר 'בית כנסת אונגרין'. הכולל נוסד בשנת תרכ"ב (1862), על ידי יוצאי הונגריה (דמויות מיוחדות בולטות הקשורות בו היו ר' עקיבא יוסף שלזינגר ור' יהוסף שוורץ). בשלהי המאה התשע עשרה הוקם המבנה של הכולל, ובשנת תרס"ד (1904) נוספה לו קומה שנייה, ובה הקימו שני בתי כנסת - 'בית יצחק' החסידי, ו'אוהל יצחק' הפרושי. שניהם נתרמו מכספו של אדם אחד - הרב יצחק ראצסדרפר - ונקראו על שמו. תקרת הקומה החדשה הייתה גבוהה מכיפת הסלע, ולכן נאסרה בנייתה, אך במאמץ משותף של כל בני הכולל הוקם הגג בן-לילה, ומשעמד בשלמותו נמנע מהשלטונות להרסו.

בבית המדרש של הכולל התקיים לימוד תורה בסגנון 'משמורים', כלומר, משמרות של לומדים במשך עשרים וארבע שעות שבהן נישמע קול התורה בבית המדרש. בכולל 'שומרי החומות' פעל מקווה טהרה, וסמוך לבניין הייתה מאפיית מצות. בפרעות תרפ"ט (1929) נפסקה ההתיישבות היהודית באזור הרובע המוסלמי, אך כולל 'שומרי

20 "ולא הגיעה חצות היום ונתמלא הבית כולו פה לפה... ויהי בהתאסף כל העם יחד פצחו וירגו יחדיו בקול חוצב להבות אש מזמורי תהלות מלך ישראל ואמרו: 'מה טובו אהליך, מה ידירות משכנותיך'. אחר התפללו כל העם והקהל יחד תפלת מנחה הראשונה אחר נסעו העם להביא ספרי תורות בקול ששון וקול שמחה וכלי שיר לפנייהם תוף וכנור מינים ועוגב על פני הרחוב וקנים ואדירי תורה לא נמנעו מלפזז ולכרכר עם הס"ת עד בואם אל היכל ה' מקדש מעט ה' כוננו ירך והנרות ממעל דולקות לכבוד היום הרבה מאוד והבית מלא אורה ושמחה וששון ויקר. אחרי שקטו כל העם והש"ץ עלה עם משורריו על הבימה המפוארה ויברך ברכת הנותן תשועה... ויכו העם שמחים וטובי לב" (פ' גרייבסקי, מגניז ירושלים, חוברת ד. מובא אצל: ל' זילבר (עורך), חצר חוברת ר' יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 117-118).

החומות' המשיך לפעול. תושבי הרובע היהודי והעיר החדשה היו נוהגים לבוא ולהתפלל בו בלכתם אל הכותל. בפרעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) ניטש האזור לחלוטין. הבניין נתפס על ידי ערבים ולאחר מכן הוחרב כמעט לחלוטין. לאחר שחרור ירושלים בתשכ"ז (1967) חזר המקום לבעלות הכולל.

שכונת באב אל-חוטא וחצר ורשה הפרושית

במהלך המאה התשע עשרה גברה הצפיפות בירושלים שבין החומות, אך לא הכול היו בשלים להחלטה של מגורים בשכונות החדשות שמחוץ לחומות. בנסיבות אלו אזורי המחיה הלכו התפשטו אל שטחי הרובע המוסלמי הסמוכים לרובע היהודי; אם כי גם שם הצפיפות רבתה ומחירי הדירות היו גבוהים. כבר באמצע המאה התשע עשרה העזו יהודים בודדים, בעיקר בעלי נתינות זרה, שהעזו לקנות בתים ולגור בחלק המרוחק ביותר של הרובע המוסלמי, באזור ששמו 'באב אל-חוטא', הסמוך לשער הפרחים, שבו עמדו בתים ישנים למדי, ולא היה מלא בתושבים. אחד מן הקונים היה ר' אברהם שלמה זלמן צורף (ממשקמי חצר החורבה; סבו של ר' משה יואל סלומון), שרכש שם בית רחב ידיים.²¹ עם זאת מדובר היה במשפחות בודדות, ויישוב של ממש לא התהווה שם.²² בשנות השמונים של המאה התשע עשרה עלה שוב הרעיון של רכישת בתים ב'באב אל-חוטא'. בשנת תרמ"ו (1886) רכש 'כולל ורשה' חצר גדולה ושלוש חצרות קטנות באותו אזור, ככוונה להרוס את המבנים הישנים ולהקים במקומם חדשים. מסיבות שונות לא יצאה תוכנית הבנייה אל הפועל, והבתים אוכלסו כפי שהם. בשנת תרנ"א (1891) נמנו בשכונה כעשרים משפחות, רובן בנות 'כולל ורשה'.²³

21 'ש' זכריה, "תולדות ההתיישבות היהודית בשכונת באב-חוטא בירושלים", שנה בשנה (עורך: חיים מנחם לויטס), ירושלים תשנ"ד, עמ' 322.

22 ד' ילין (זכרונות לבן ירושלים, תרפ"ד, עמ' 5-6) כותב כי כשהגיע אביו לירושלים בשנת תקצ"ד (1834) היו רוב האשכנזים יושבים באזור 'באב אל חוטא' שברובע המוסלמי ומיעוטם ברובע היהודי, ובשנת תקצ"ו (1836), טרם חונכת 'החורבה', עברו רובם לאזור הרובע היהודי.

23 'בן אריה, עיר בראי התקופה - ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 424-425.

'חצר דיסקין'

הרב משה יהושע לייב דיסקין - נחשב לגאון בתורה ולאיש מופת²⁴ - עלה לארץ בשנת תרל"ז (1877) והשתכן בחצר ברובע המוסלמי (רחוב הסראייה 68). נודע במאבקיו נגד 'היישוב החדש' ונגד כל מה שריח של 'השכלה' נודף ממנו, כמו גם נגד חידושים בעולם התורני עצמו ('היתרי השמיטה' תרמ"ט 1889). לאשתו (השנייה) שרה סוניה, שנודעה בפיקחותה ובחריפות לשונה, הייתה עליו השפעה רבה, והיא החזיקה את ידיו במאבקיו האידיאולוגיים.

שנים ספורות לאחר עלייתו והשתכנותו בחצר ייסד בה מוסד ליתומים - 'בית היתומים דיסקין' (תרמ"א 1881); מוסד נחוץ ביישוב הישן, בין השאר, בגלל הניסיונות של המיסיון לצוד נפשות של נערים חסרי בית ומסגרת. בקנאותו לקיום התורה, חשש גם ממוסד מסוג דומה שפעל בחסות גורמים שנחשבו 'משכילים' (בראשות ד"ר הלצברג). במוסד שהקים זכו היתומים למזון ולביגוד, ולחינוך תורני או מקצועי. בשנת תרנ"ו (1896) עבר המוסד אל מחוץ לחומות העיר העתיקה.

בנוסף לכך הקים הרב דיסקין בחצרו את ישיבת 'אהל משה', וזו עברה לאחר שנה לרובע היהודי. הישיבה הייתה לאחת הגדולות והחשובות בירושלים עד לחורבן הרובע בתש"ח (1948). בגלי הפרעות שבין תרפ"ט (1929) ותרצ"ט (1939) הלך הרובע המוסלמי והתדלדל מתושביו היהודים, וכך גם 'חצר דיסקין'²⁵.

בית כנסת 'שמולייזר'

ב'חצר שמולייזר' (קרוב לקצה רחוב הסראייה; במפגש הסמטאות 'הדגל' ו'מעלות המדרשה') הקים ר' שמואל לייזר זילברמן בית כנסת שכונה על שמו 'שמולייזר'. היה זה בית כנסת פרושי באזור מגורים יהודי ברובע המוסלמי; במאה ה-19 היו רוב החנויות באזור הזה של יהודים. הוא הוקם בסוף המאה התשע עשרה ושימש את בעלי המלאכה והסוחרים שהתגוררו בסביבה. שמולייזר עצמו נפגע במאורעות בתר"פ (1920).²⁶

24 נולד תקע"ו (1816) בככור לאביו רבי בנימין דיסקין רבן של הורודנא, ואלקוביסק ולומז'א שבליטא. כבר מנעוריו נודע באוניותו ובגיל שמונה עשרה קיבל עליו חיי קדושה ופרישות. החליף את אביו כרבה של לומז'א. לצד נטייתו להחמרה במיוחד מול המחדשים, הפגין כוח היתר יוצא דופן בכל הקשור להתרת עגונות.

25 זכריה, בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי, עמ' 41-45.

26 בזמן המאורעות של שנת תר"פ (1920) הוזעקו חיילים הודים מן הצבא הבריטי להגן על בית הכנסת מפני ההמון הערבי. בבית הכנסת שהו באותה עת שמולייזר ותייר אמריקאי שהחזיק באקדה. כאשר דפקו החיילים על דלת

'חצר הירשנזון'

חצר הירשנזון שכנה ממערב ל'חצר רייסין' (להלן), וגבלה בשלושת השווקים העתיקים של ירושלים - שוק הצורפים, שוק הבשמים ושוק הקצבים. בחצר היו מספר בתים, חלקם נועדו להשכרה וחלקם למגורי משפחת ר' יעקב מרדכי הירשנזון ממייסדי החצר שנולד בפינסק - ליטא (תקע"ו, 1816), עלה (לצפת ואחר כך לירושלים) בשנת תר"ח (1848),²⁷ וקנה את החצר בשנת תרכ"ט (1869). בר' יעקב מרדכי היה שילוב של תורה ומעש; הוא היה בקי בנגלה ועסק בנסתר, אך ידיו היו מיומנות לכל מלאכה. אשתו שרה ביילה, הייתה אישה חרוצה, בהשקעה רבה הפכה את החצר מחורבה דלה לאחת מפנינות החמד של ירושלים. היא נטעה עצים שונים, ועל גג השווקים הסמוכים לחצר הקימה גן משחקים לילדי העיר העתיקה - מן הראשונים מסוגו בירושלים.²⁸

ר' יעקב מרדכי הקים בחצרו ישיבה שנקראה 'סוכת שלום' (ללא קשר לבית המדרש בעל השם הזהה, של ר' ישעיה ברדקי; לעיל), והתאפיינה ברוח חדשנית לעומת הלימוד השמרני המקובל בישיבות. הוא ראה חשיבות וברכה לעם ישראל בפתחות של בית המדרש לתחום המדעים, ואף הזדמנות לשיפור הדימוי של ישראל בעמים. רעיונותיו החדשניים של ר' יעקב מרדכי - תמיכה בהשכלה, בהחייאת הלשון העברית, ואף רעיון לייסוד אוניברסיטה עברית - גרמו לחיכוכים בינו לבין חלק מאנשי ירושלים אנשי היישוב הישן. פעולות חשובות הקשורות בפיתוח ההשכלה והלשון אצל יהודי ירושלים, החלו את דרכן ב'חצר הירשנזון'.²⁹ הוא חלם לפתוח בית דפוס משלו, בו יוכל להדפיס את ספריו ולפרסם את רעיונותיו. בתחילת שנות השמונים של המאה התשע-עשרה קיבל את הרישיון לכך, פתח את בית הדפוס, ולבד מן הספרים החל להוציא לאור את עיתון 'הצבי', שלימים הפך

בית הכנסת, חששו שמולייזר והתייר כי מדובר בערבים, והתייר ירה באקדחו לעבר הדלת. החיילים השיבו אש, וממנה נהרגו התייר ושמולייזר (א' ביר, מוסדות תורה וחסד יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, תשנ"ג ירושלים, עמ' מ-מא).

27 הוא למד בבריסק ונודע כעילוי. האגדה מספרת כי בעקבות חלום, אשתו שרה ביילה חשה כי פניו אינם כתמול שלשום, הוא חלם כי הוא לומד רמב"ם עם אביו, אך האב נעלם; היה רעש גדול ושמעה בת קול 'ברוך כבוד ה' ממקומו'; המשמעות - עלייה לארץ.

28 עדות מעניינת השופכת אור על רגעים בחיים בירושלים, קשורה בחצר הירשנזון: "אחרי תשעה באב יצאו הורי יחד עם מר ורשבסקי לחפש בשבילנו דירה מתאימה, וכווננו נמצאה בחצרו של הרב ר' יעקב מרדכי הירשנזון. לצערנו ולצער בעל הבית לא הארכנו לשבת בדירה זו, כי באותו הלילה ששכבנו לאחר סידור הרהיטים ועמל היום לנוח, גורשנו מיד בחרפה על ידי 'יירי הקירות'. הם התנפלו עלינו בשצף קצף ועקצו אותנו עד שפך דם. אנחנו, שמעולם לא ראינו שפשפוש, פלצות אחותנו, ברחנו מהחדר ובילינו את הלילה תחת כיפת השמים. בבוקר השכם הודיע אבי לר' יעקב מרדכי שאי אפשר לנו להישאר בבית" (זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 138).

29 זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 144.

לביטאנו של אליעזר בן יהודה, ולכתב העת החביב על משכילי ירושלים.³⁰ דיירי החצר כיום הם ערבים, אך בחלקה המערבי של החצר שוכנת ישיבת 'אדרת אליהו' על שמו של הגאון מווילנה, ובחצר הסמוכה, 'חצר גליציה', גרות מספר משפחות יהודיות. בגן הילדים שהקימה שרה ביילא לפני כמאה וחמישים שנה, שוב נשמעות צהלות הילדים.

'כולל רייסין'

כולל רייסין (החצר ברחוב מעלה חלדייה 3), היה אחד הכוללים הידועים בירושלים העתיקה. תלמידי חכמים חשובים ומשפחות מוכרות - ריבלין, חשין, רלב"ג ומונוזון - נמנו עליו. הכולל הוקם על ידי יוצאי מחוז רייסין ברוסיה הלבנה, בעיקר מן הערים שקלוב, מוהילוב וחאסלאוויץ, ככל הנראה בשנת תר"ך (1860).³¹ תחת קורת הגג של הכולל התקיימו שני הזרמים - הפרושי והחסידי - זה לצד זה.

כולל רייסין היה אחד הכוללים הקטנים והעניים בירושלים. אנשיו היו "דלי נכסים ועשירי רוח",³² תלמידי חכמים מובהקים שחיו חיי דוחק ועוני. במסמך של הכולל משנת תרכ"ו (1866) נכתב כי "מצב הכולל מאוד גרוע... כי נפחת חלוקתם ממיעוט ההכנסה".³³ באותה שנה נמנו באגף הפרושי של הכולל כמאה משפחות ובהן כ-280 נפש, לרבות אלמנות

30 נכדתו של ר' יעקב מרדכי, שימי ילדותה עברו עליה בחצר, מסרה בזקנותה תיאור נוגע ללב של הווי החיים ב'חצר הירשנון': "החצר היתה אהובה על כל תושבי ירושלים היהודים. חינה בא לה משני טעמים: היתה מקום של תורה, ויופי טבעי. החצר היתה אכסניה לישיבה שקול תורה לא פסק בה יומם ולילה. גם דירות בעד תלמידי חכמים ומשפחותיהם היו שם, וגם חדר אוכל גדול ובו עמוק של מי גשמים מכוססים. על ידה הייתה גבעה רחבה הנשקפת על פני העיר כולה. חיבה יתירה נודעת לה מפני קרבתה למקום בית המקדש ש"מסגד עומר" עומד עליו. כאשר בנו חצר זאת באו רבני העיר לברך 'שהחיינו' ולהודות לה' אשר זיכה אותם במקום תורה כזה. לא ארכו הימים ונעשתה החצר מקום מרכזי להרבה אנשים מכל שדרות האוכלוסיה. באו שמה לשמוע קול תורה, לקדש את הלבנה על מדרגות הגבעה, או לאסיפות שונות בעניני הכלל... שיחקנו על הגבעה הרחבה שעל יד החצר משחקי ילדים, ריצה, קפיצה על החבל וזריקת הכדור ועוד, אלא שמנהיג המשחק היה רואה בדמיונו הקונסטרוקטיבי את 'מחולת המתניים' של שיר השירים וכדומה... חצרנו הרב גונית היתה לנו כעין מקום זמן ביניים, בין העולם המציאותי לזה שתארנוהו בדמיינו, היא שמשה לנו שבה נפגשו הרחוק והקרוב..." (מובא אצל זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 154-156).

31 על פי דבריו של ישעיהו פרס, הכולל נוסד בשנת תרי"א (1850), ואם כך קדם לו רק כולל הו"ד שנוסד שנה אחת קודם לכן. אולם נראה שהיה זה מאוחר יותר, וב-1857 הכולל עוד לא היה קיים. (זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 24).

32 מדברי שמואל יעקובסון, שהיה מזכיר הכנסת ובעל שורשים משפחתיים בחצר רייסין. (זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 102).

33 זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 40.

ויתומים. רוב הגברים נרשמו כלומדי תורה, אך אחרים עסקו במקצועות מגוונים - חייטים, שמשים, צורפים, סופרי סת"ם, כורכי ספרים ומוכרי חלב.³⁴ חצר הכולל נמצאה ברובע המוסלמי של העיר העתיקה, נרכשה על ידי הפרושים מכספי תרומתו של נדיב ממאהילב.³⁵ פעולה לא-שגרתית שנעשתה בה הייתה טחינה של חיטים. ר' זאב וולפינוזון, בן 'כולל רייסין', בנה בחצר הכולל טחנת קמח ששירתה ערבים מירושלים ומחוצה לה. בטחנה היו שלושה זוגות של אבני רחיים שהופעלו בכוח גמלים ופרדות. הוקמה אורווה בחצר הכולל, ועל הטיפול הייתה מופקדת אשתו 'רבקה באבע', שהייתה ידועה כאישה חזקה ודומיננטית. לר' זאב וולפינוזון היו קשרי מסחר עם ערבים בזכות שליטתו בשפה הערבית, והוא היה מרבה לנסוע לערי עבר הירדן המזרחי לקניית תבואה. טחנת הקמח פעלה ב'חצר רייסין' כשלושים שנה. עבדו בה שלושה דורות של בני משפחת וולפינוזון, והיא הייתה לאחת מהטחנות הגדולות והחשובות בירושלים.³⁶ החל משנות השמונים של המאה העשרים שוקמה החצר על ידי אגודת 'עטרה ליושנה', ואוכלסה שוב, לאחר שנים של עזובה, כמשפחות יהודיות.

ישיבת 'תורת חיים'

נוסדה בשנת תרמ"ו (1886) על ידי ר' יצחק וינוגרד שעלה ארצה מפניסק שבליטא. הייתה זו ישיבה ליטאית-פרושית, אך פתוחה לכל העדות בכלל זה חסידים. שפת הלימוד הייתה בעברית, ובהשקפתו, המייסד ר' יצחק וינוגרד, לא התנגד ל'חובבי ציון' ולציונות שאיננה חילונית. מתלמידיה המפורסמים היו הרב צבי פסח פרנק, הרב צבי יהודה קוק והרב שלמה גורן. מאז תר"ף (1920) סבלה מהתנכלויות רבות, וסופו של דבר

34 שם, שם.

35 "הרה"ג המפורסם לשם ולתהלה ביושבי תבל, רודף צדקה וחסד וכ"ז מו"ה סעדי" שור נ"י ממאהילב (אשר על הנהר דעניפער) אשר רבות נעשה בנדבת לבבו וטהור, ושמו הטוב כבר נודע בכל אפסי ארץ - הנה עתה עוד הפליא לעשות, והראה לנו עוצם חסדו, וזרועו הנטויה להיטיב לעניי א"י, ויקנה לו חצר גדולה רחבת ידיים בתוככי עיה"ק תר"ב... לבני כולל רייסין, ולעשות לומדים מופלגים שישבו בביהמ"ד אשר יסד בחצירו הנ"ל. הבניין הזה הוא רם ונישא מפואר בפי כל וצבי עדיו לגאון ולתפארת ובו כמה בתים נבנו ברוב יופי... ממסד ועד הטפחות הוא בנוי מאבני גזית גדולים וטובים, וכולו מלא הדר ונוגה, ומפיק חן בעיני כל רואהו... אין זה רק לאות ולמופת היא לנו אשר עוד יוסיף אלוקים להושיבנו בחצרות ירושלים, עת תיבנה ירושלים על תילה ויכונן ערי יהודה כבתחילה..." (דברים מתוך עיתון 'החבצלת' על רכישת חצר הכולל. מובא אצל: זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 31).

36 זכריה, סיפורי חצרות ובתים בין החומות, עמ' 54-55.

ננטשה בתרצ"ו (1936), ועברה לרובע היהודי. היום שוכנת במבנה (רחוב הגיא 71)³⁷ ישיבת 'עטרת כוהנים'.

תלמידי הגר"א - השכונות

שכונת נחלת שבעה³⁸

בשנת תרכ"ו (1866) התעוררה היוזמה לרכישת האדמות שעליהן עתידה לקום שכונת 'נחלת שבעה'. מסופר כי בעת שטיילו ר' יואל משה סלומון וחבריו מחוץ לעיר, קשרו שיחה עם ערבים שעבדו בשדה. סלומון הציע לרכוש מהם את השדה תמורת חצי גרוש תורכי לאמה; הם הסכימו, וקבעו להיפגש למחרת. בלילה פנה ר' יואל משה סלומון לידידו ר' יוסף ריבלין, וביחד עם חמישה חברים נוספים, רכשו את אדמות השכונה. חברי הקבוצה הראשונה הנוספים היו: ר' מיכל הכהן, ר' חיים הלוי, ר' ליב הורוויץ, ר' יהושע ילין ור' בנימין בייניש סלאנט. היוזמה להקמת שכונה מחוץ לחומות נתקלה בהתנגדויות רבות. רבים חששו לחייהם של המקימים וראו במעשה צעד של פזיזות הגובל בשיגעון, אך הם היו נחושים ומלאי אמונה בצדקת דרכם: "עלינו לפרוץ הגדר הזה, אין עלינו להיות דחוקים וצפופים דוקא בתוך העיר פנימה ללא אויר וללא ירק, עלינו להרחיב צעדינו הלאה מחוץ לחומה, ויהי' מה, ורואה אנכי כי בקרב הזמן יהיה הישוב חוץ לחומה גדול מאשר זה שבתוך החומה"³⁹.

שבעת בעלי הקרקע קבעו תקנות לשכונתם העתידה לקום וסיכמו על לוח זמנים להקמתה. הגורל שהטילו ביניהם קבע כי ר' מיכל הכהן ור' יואל משה סלומון יהיו הראשונים לבנות את בתיהם. ר' יואל משה סלומון ויתר על זכותו זו ומסרה לר' יוסף ריבלין. אבן הפינה לשני הבתים הראשונים הונחה ביום ה' באייר תרכ"ט (1870), שנת 'המלאכה תצלח'⁴⁰, ובסוף אותה שנה הם כבר עמדו על תילם.

37 קרבתה לרחוב ויא דלרוזה הולידה סיפורים רבים. הכנסייה הסמוכה הייתה בתקופה התורכית היחידה שנסאר עליה לצלצל בפעמונים בגלל סמיכות המקום לשיבה. כתחליף הם הקישו בכלי עץ במקום בפעמונים. הניסיונות לשכנע את הרב וינוגרד למכור את המקום לכנסייה נתקלו בסירוב חד משמעי. נימוקו היה כי כאשר יבוא המשיח, הוא יעבור בדרכו להר הבית דרך הישיבה ולא במקומות שנגועים בעבודה זרה.

38 י' בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 149-152.

39 דבריו של ר' מיכל הכהן. פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים חלק א', ירושלים תרפ"ח, עמ' 194.

40 ריבלין, אור שמואל, עמ' 343.

חרף כל ההתנגדויות ולחרדתם של רבים מתושבי העיר העתיקה החל ריבלין ללון בביתו החדש - בשלב ראשון בגפו, ושאשתו נשארה בביתם בין החומות; וכשהתאפשר הדבר, סידר ריבלין שותפים שישוהו עימו בלילה בבית המרוחק והבודד. בלילה הראשון, כך מספרים, יצאו רק הגברים - בידם האחת רובה ובשנייה תנ"ך, ללימוד ולאמירת תהילים; בלילה זה הם לא תכננו לישון. כאשר יצאו משער יפו והשערים נסגרו אחריהם, איש לא האמין כי יימצאו בחיים בבוקר, ובני משפחותיהם ייללו ובכו.⁴¹

השכונה התרחבה ונבנו בה בתים נוספים. מסופר כי בשנת תרל"ב (1872) הגיעו מספר בתים לשלבי סיום הבנייה, והתערור צורך דחוף להשלים את התקנת הגגות וטיוחם לפני עונת הגשמים. ר' יוסף ריבלין פנה אז לאחיו, ר' זלמן חיים ריבלין, מנהל תלמוד-תורה 'עץ חיים', בבקשה שישלח חמישים מתלמידיו לסיוע בעבודה בשכונה. ר' זלמן חיים התלבט, שהרי ידוע ש'אין מבטלים תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש!' ר' שמואל סלנט שנדרש להכריע בשאלה, פסק להיתר בנימוק שמצוות בניין ירושלים מקרבת את הגאולה, ומה גם שמדובר בנושא שיש בו סכנת נפשות למתיישבים. ר' שמואל סלנט הוסיף וציטט בהזדמנות זו משמו של הגר"א, כי "מצות הרחבת הישוב בארץ ישראל הוא יסוד גדול לקדוש השם"⁴².

כשמות אחרים בני אותה העת, גם שמה של השכונה היה טעון משמעויות נסתרות; המילה 'שבעה' עולה בגימטרייה כמניין המילים 'סמן ברכה'. ומוסיפים בעלי הגימטריות כי "ידעו המתתיישבים ששכונה זו היא יסוד ליישוב כולו, ואכן כעבור 'יסוד' (80) שנים מיסוד השכונה, תבוא גאולה לישראל"⁴³.

לאחר שנים אחדות של תפילה בביתו, יזם ריבלין בנייה של בית כנסת אשכנזי בשכונה 'נחלת יעקב' (במובן מסוים בית הכנסת הקבוע הראשון מחוץ לחומות; הוא ממשיך להתהדר בתואר זה עד היום). הוא הוקם בשנת תרל"ג (1873) בסמטה המרכזית של השכונה החוצה אותה מצפון לדרום. מקור השם ברצון להנצחת אביה של התורמת החשובה גיטל בת יעקב. מן המפקד שיום מונטיפיורי בשנת תרל"ה (1875) עולה כי כיהנו בו כגבאים יואל משה סלומון, אריה ליב הורוויץ ויוסף ריבלין. שני האחרונים אף מסרו שיעורים במקום. ריבלין היה גם החזן הקבוע, ולכשנעדר מילא את מקומו אחיו משה; בשנותיו הראשונות מנהגי התפילה במקום היו על-פי מנהג הגר"א.⁴⁴

41 גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, עמ' 194.

42 גליס, שבעים שנה בירושלים, עמ' נג.

43 ש"ש ריבלין, אור שמואל, רמת גן תשמ"ד, עמ' 341. הכוונה, כמובן, להקמת מדינת ישראל.

44 ר' גפני, בית תפילה - בתי כנסת חבויים בלב ירושלים, ירושלים תשס"ח, עמ' 82-84.

עד סוף המאה התשע-עשרה נמנו ב'נחלת שבעה' 160 דירות; במאה העשרים התפתחה השכונה ובתי עסק ומלאכה נפתחו בה. עם גידולה הפיזי התרחב מגעל התושבים מעבר לגרעין האשכנזי-פרושי של המייסדים; תושביה החדשים היו בני כל העדות, ואף יחסי השכנות עם הערבים שהתגוררו באזור היו טובים.⁴⁵ בשנותיה הראשונות נתלו בה פרקי הווי מרובים.⁴⁶ כיום הוסבה השכונה לשמש כאזור התיירות והבילוי של מרכז ירושלים החדשה, תוך שימור צביונה המיוחד כאחת השכונות הוותיקות בירושלים.

שכונת מאה שערים⁴⁷

'מאה שערים', השכונה החמישית מחוץ לחומות ירושלים, הוקמה בשנת תרל"ד (1874) על ידי 'חברת בני ירושלים' - אגודה לרכישת קרקעות ולבניית בתים שיוסף ריבלין היה מהעומדים בראשה - באתר מרוחק יחסית, על דרך ירושלים-שכם ולא על הדרך ליפו. אפשר שהסיבה למיקום זה נעוצה במחיר הקרקע או במגמתם של המייסדים להיבדלות כדי לשמור על צביונה הדתי. בריחוקה ובבדידותה היוותה השכונה מטרה נוחה להתקפות ולמעשי שוד. סכנות אלה הקשו מאוד על החיים בה, והתושבים נדרשו למסירות נפש של ממש כדי להוסיף ולהתגורר בה; בשלב מסוים התארגנה שמירה מקרב התושבים, שהפסיקה את ההתנפלויות ואת מעשי השוד בשכונה.

'מאה שערים' הייתה השכונה הראשונה שתוכננה בטרם בנייה; המתכנן היה ד"ר קונרד שיק, אדריכל שוויצרי מפורסם שעלה לירושלים. שמה ניתן לה על פי הפסוק 'וידוע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה' (בראשית כו, יב). היא התפתחה

⁴⁵ 120 שנה לנחלת שבעה, עמ' 46-52.

⁴⁶ "בחשכת הלילה, ליל סגריר, הלכו ארבעה אנשים לאט לאט, נושאים מיטה ביתית ועליה איש פצוע קשה, נאנח מכאביו הנוראים, הדם שוטף ושותת מבעד חיתוליו. כפעם בפעם התעכבו נושאי המיטה על המקום, ואחד מהם, אמיץ הלב ר' יואל משה סלומון, ניגש אל החולה, בדק את הדופק, החליף את התחבושת, הטיף לתוך פיו מעט קוניאק, הרגיע את החולה בדברים נעימים, ורמז לנושאים ללכת, למהר וללכת עד שבאו לשערי העיר העתיקה בירושלים, שער יפו. אז באותה התקופה, עוד היו שערי העיר העתיקה סגורים [בלילה], אין יוצא ואין בא. הנושאים העמידו את המיטה לאט לאט על הארץ, ואחד מהם ניגש אל השער בקריאה, בצעקה, בדפיקה, בדפיקות רבות, אך אין עונה. רבי יואל משה ניגש בעצמו אל השער, והוא ידע כבר כי הכסף "יפתח השערים". ואחרי כן נכנסו העירה ובאו אל בית "ביקור חולים". ר' אריה מלוצ'ין מנהל הבית או, הזמין מיד את רופא הבית ד"ר שרגא פופליס, ואב החולים, האחות הרחמניה והרוקח הצעיר עזרו על ידו בהגשת העזרה המהירה, ואחרי שחתלו את החולה וחבשוהו נשאר שוכב בבית החולים. מאין באו האנשים הרחמנים האלה? מאיזה מקום הביאו את הנפצע המסכן הזה?... המה באו מנחלת שבעה" (פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, חלק א', ירושלים תרפ"ח, עמ' 73).

⁴⁷ בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 154-158.

במהירות, ובתוך שנה הוקמו בה חמישים בתים; עשרים נוספים יחד עם בית מדרש ומבני ציבור אחרים לא איחרו להגיע. תקנות היסוד של השכונה מעידות על אמונה חזקה בערך הרוחני של הרחבת ירושלים והחייאת שממותיה, לקראת גאולת העם והארץ ובניין בית המקדש. המקום שבו הוקמה השכונה נמצא בתוך תחום 'החומה השלישית' מימי בית שני, והיו שהאמינו כי הוא מקום 'שפך הדשן', אתר הפסולת הקדום של המקדש. נתונים אלה הוסיפו לתחושת המייסדים כי במעשיהם יש משום קירוב הגאולה ובניין המקדש.⁴⁸ במשך שנים רבות אופיינה השכונה בשילוב של חיי תורה ומלאכה מתוך פתיחות לזרמים ולרעיונות השונים. בעשרות השנים האחרונות הלכה השכונה ופנתה לכיוון דתי קיצוני, וכיום היא נחשבת למעוז היהדות החרדית.

שכונת אבן ישראל⁴⁹

תנופת ההצלחה של הקמת 'מאה שערים' (לעיל) דחפה את חברת 'בני ירושלים' לרכישת קרקע נוספת, והפעם על 'דרך יפו' עצמה; בין מייסדיה נמנו ר' יוסף ריבלין, ר' בייניש סלנט (בנו של הרב שמואל סלנט), ר' אריה לייב הורוויץ ואחרים הזכורים מבניית נחלת שבעה. בבניית שכונת 'אבן ישראל' - השישית מחוץ לחומות, הרביעית הקשורה בתלמידי הגר"א - הוחל בשנת תרל"ה (1875), כשנה אחרי הקמת 'מאה שערים'. שם השכונה נקבע על-פי הפסוק: "מידי אביר יעקב משם רעה אבן ישראל" (בראשית מט, כד), ובהתייחס לגימטרייה של המילה 'אבן', המייצגת את חמישים ושלושה הבתים שתוכננו להיבנות בשכונה. בשנת תרל"ח (1878) עמדו בשכונה 25 בתים; אחד מכ"ה הזוכים הראשונים היה ר' שמואל סלנט, אם כי לא מימש את זכותו זו ונותר לגור בעיר העתיקה (חצר החורבה). עד שנת תר"ן (1890) כבר עמדו בשכונה שמונים דירות, ומסביבה נבנו באופן פרטי בתים נוספים; לימים נוסף לשכונה בית יתומים גדול עבור בני עדות המזרח (תרס"ב, 1902).

בשונה מתקנות מאה שערים שבהן פורטו מבני ציבור כולל בית כנסת מרכזי, בתכנון 'אבן

⁴⁸ התחושות העזות שנתלו בה מוצאות ביטוי בקטע הבא: "אכן אם ה' יבנה בית לא יעמלו לשוא כל בניו... כי אין מעצור לפני חפץ ה' וכל אבני נגף וצור מכשול לפניו למישור. אנתנו רואים את שפל מצב לאומנו בכל ארצות פזוריהם. ואנחנו רואים את שממות ארצנו וחורבן עיר קדשנו, ושריפת בית מקדשנו, ואת האבנים הגדולות המונחים על פי הבאר מעין הישועה, ודרך הטבע הרחוקה עד מאד. אך בראותנו את יד ה' הטובה על חברתנו ('מאה שערים'), כי לא דרך הטבע דרכנו, לא נבית עוד על המכשולים והמעצורים אשר עינינו הרואות, ואך מצפים אנתנו כי קרובה ישועתנו לבוא וצדקתנו להגלות, כי אך אמור יאמר ה' לירושלים תושב ולערי יהודה תבנינה ולעדרי הקודש האספו והתקבצו, ולבית המקדש יבנה ויתרום, ואך הוא אמר ויהי" (ריבלין, אור שמואל, עמ' 344).

⁴⁹ בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 158-163.

ישראל' לא נאמר על כך דבר, אם כי ב'שטר ההחלטה' מצב זה תוקן. בפועל, תוכנית זו לא קרמה עור וגידים; התפילות התנהלו בדירה זמנית, עד שאחד מבני השכונה צבי אריה לונסקי הכהן, הקדיש לבית כנסת את דירתו הפרטית. לונסקי נפטר בתר"ן (1890), ומסתבר כי את ההקדשה ביצע שנים ספורות קודם לכן. בית הכנסת המכונה 'בית צבי' שומר עד היום על קווי המתאר של דירה פרטית. הנוסח המקורי היה נוסח הגר"א מעורב ב'נוסח ירושלים' ובית הכנסת המשיך לשמור על אופיו הפרושי עם שינוי אופייה האנושי של השכונה. יחיאל מיכל פינס העסקן חובב ציון תושב השכונה שנודה על ידי אנשי היישוב הישן עקב נטייתו הליברלית, לא התפלל בבית כנסת זה שמשך אליו את האדוקים יותר ואת הנוטים אל הקנאות. במשך שנים ארוכות כיהן בו כרב אליהו מרדכי מנחם איינושטיין, ששימש לאורך זמן סופרו ונאמן ביתו של הרב שמואל סלנט.⁵⁰

כאמור, מייסדי השכונה ותושביה הראשונים היו אשכנזים, אך בשלבים מתקדמים יותר בתולדותיה הפכה למעורבת; התגוררו בה בני כל העדות והזרמים, סוחרים, פקידים, רבנים, אנשי ציבור ועוד. אחד מתושביה המפורסמים היה ר' אברהם משה לונץ, שבנטייתו אל ההשכלה נודה על ידי חבריו. השכונה לא הייתה געולה בשערי ברזל כמו השכונות שקדמו לה, והיא ניתנה למעבר חופשי ופתוח, אם כי הייתה בה שמירה. כיום שומרת השכונה על אופי של שכונה ישנה ושקטה בלב האזור המסחרי של ירושלים.

שכונת 'משכנות ישראל'⁵¹

אדמות שכונת 'משכנות ישראל' נקנו יחד עם אדמות 'אבן ישראל', ובתיהן נבנו באותה שנה (תרל"ה, 1875). הפוסקים: 'מה טובו אהליך יעקב משכנתיך ישראל' (במדבר כד, ד); 'ונו לייעקב שמחה וצהלו בראש הגוים' (ירמיהו לא, י); 'הרחיבי מקום אהלך' (ישעיהו נד, ב), שנכתבו בגיליון היסוד היטיבו להביע את האווירה שליוותה את הקמת השכונה ואת התקוות שנתלו בה. 'משכנות' הייתה גדולה מאחותה; היא תוכננה להיות שכונה מרווחת ומפוארת בת מאה וארבעים בתים ובית כנסת מרכזי גדול שישא את השם 'משכני עליון' ('משכני' רומז ל'משכנות'). אחרי שנבנו בה עשרים וחמישה בתים (לפי גרסה אחרת - ארבעים וארבעה), בעקבות משבר כספי, הופסקה בנייתה. בין מייסדיה היו ר' יואל משה סלומון ור' יוסף ריבלין. 'אבן ישראל' ו'משכנות ישראל' היוו את גולת הכותרת בפעילותו של 'הוועד הכללי של כל הכוללים' שבראשו עמד העסקן הפעיל ר' יוסף ריבלין.

50 ר' גפני, בית תפילה - בתי כנסת חבויים בלב ירושלים, ירושלים תשס"ח, עמ' 145-146.
51 בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 158-163.

בעת ייסוד 'אבן ישראל' ו'משכנות' הסמוכה הוחלט לסלול כביש שיחבר בין השכונות על הקרקע שבבעלותו של ערבי תושב ליפתא. לאחר שהלה קיבל את המחיר שסוכם, חזר בו והגיש קובלנה אל הפחה על מנת שיעכב את העבודה. סגנו של הפחה שהיה אדם פיקח, הבין כי מדובר בניסיון לסחיטת כספים נוספים, ועל כן יעץ בסתר לר' יוסף ריבלין להזדרז ולסלול את הכביש בהקדם כדי ליצור עובדות בשטח. כל תושבי השכונות התכנסו באחד הלילות ועבדו במרץ, וכאשר עלתה השמש נראה כביש לתפארת משכונת 'אבן ישראל' ל'משכנות'. כביש זה כונה 'כביש ביל"ה' - 'בין לילה היה', כיום, רחוב אגריפס.

הקרקע שלא נוצלה לבנייה נוצלה לגידול תבואה! במאמר מרגש הביע ר' יוסף ריבלין את רשמיו מקציר החיטים הראשון של חלקת שדה שנזרעה בשכונת 'משכנות ישראל': "החדוה והגיל אשר לבשו כל קרבי, השכיחוני יגון הזמן, והאמנתי כי ישראל שוכנים על אדמתם... וברוך ה' אשר החל עוד לקדשנו במצוות התלויות בארץ, ופתח תקותנו הולך ונפתח לפנינו בעזר ה' במרחביה. כי עוד נזרע שדות ונטע כרמים בהררי ישראל בעמלנו ויגיענו. לא נקוה לאיש ולא ניחל לבני אדם האומרים הרבה ואפילו מעט אינם עושים... האישי אשר בחר בו מטהו יפרח!"⁵²

שכונת סוכת שלום

הוקמה בשנת תרמ"ח (1888) ביוזמת תושבי שכונת 'אבן ישראל'; יועדה למגורי הפרושים, אך בפועל השתכנו בה גם עולים חדשים מתימן. 'סוכת שלום' מנציח את שמו של שלום קונסטרום - סוחר יהודי מרוסיה, שתרם לרכישת הקרקע, אך כמנהגם של הפרושים נתלו בשם גם רמזים מקראיים רבי משמעות לבנייה ולגאולה. הצירוף 'בשלם סוכו' שבפסוק "ויהי בשלם סוכו ומעונתו בציון (תהילים עו, ג), מזכיר לשונית את 'סוכת שלום' וניתן לדרשה על 'סוכה' ו'ציון' הנזכרות בפסוק, שלפי הנאמר ב'קול התור' הן - מצוות סוכה וישיבת ארץ ישראל - המצוות שאדם 'נכנס בהן שלם בכל גופו'.

52 פ' גרייבסקי, מגנזי ירושלים ד, ירושלים תר"ץ, עמ' כ. נקשרו בה פרקי הווי רבים: אחד מילידי השכונה, נחום רויז, תאר את הווי החיים המיוחד של ילדותו: "ארונות היו בנויים בקירות, ואדן החלון היה רחב כעובי הקיר, וכשהגיע הערב היינו משתרעים עליו... בהרחבה... וכרים קטנים ושמיכה פרושה על החלון... ריח שמן בטיגונו ועשן פרימוסים, המסתנגים מן המטבחים שבשכונה. בבתי הכנסת היו יושבים תלמידי חכמים ולומדים תורה. על קיר בית הכנסת היה תלוי שעון גדול עם מטוטלת. בשבת בעת הסעודה היו בוקעים מהבתים קולות שירה וזמירות... וה'שבת קודש' היתה נסוכה על פני השכונה. בימות החול היו עוברים בשכונה רוכלים ומכרזיים על מרכולתם". מתושביה הידועים של 'משכנות' היה ר' אריה לוי, 'אבי האסירים', ששימש כמשגיח וכמתנן בישיבת 'עץ חיים'. בכל ערב שבת היה נשמע בשכונה שופרו של ר' אריה המכריז על כניסת השבת. (ש' זכריה, ירושלים של מטה - שכונות ירושלים וסיפוריהן, ירושלים 2003, עמ' 60)

תלמידי הגר"א באתרים אחרים

הר הזיתים

ב'הר הזיתים', מקום קבורה ידוע מימים ימימה,⁵³ הייתה הקבורה מלכתחילה באחריות הקהילה הספרדית. בשנת ת"ר (1840) הוקמה 'חברא קדישא' אשכנזית, אך הקבורה הייתה מעורבת. לאחר מאבקים קיבלו האשכנזים רשות לפתוח בית עלמין משלהם. אחד הגורמים שזיזו את האשכנזים לפתוח בית עלמין, הייתה פרשת מותו וקבורתו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף. כאשר נפטר ראש"ו, מנעו ראשי הספרדים את קיום לווייתו, בהתאם לנוהל שקבע כי אדם לא ייקבר כל עוד לא נפרעו כל חובותיו לקהילה. הספרדים טענו כי ראש"ו הותיר חובות שטרם שולמו, ודרשו ממשפחתו את התשלום בטרם יובא לקבורה. רק במאמצים גדולים ובהפצרות אצל רבני העדה הספרדית הוסרה ההתנגדות והלווייתו נערכה.

החלקה הראשונה של בית העלמין האשכנזי בהר הזיתים נרכשה על ידי ר' ישעיה ברדקי בשנת תרט"ז (1856). וכך נכתב בפנקס ה'חברא קדישא לכוללות האשכנזים': "עד היום היינו האשכנזים תחת צל הספרדים, ומהיום והלאה נתפרדנו מהספרדים וקינינו שדה אחוזה לבדנה, ונתיסדה בינינו חברה קדישא מאשכנזים עם כל עוסקי גמ"ח של אמת, ועתה ירשם שמות הנעדרים [נפטרים] נוחי נפש. האחוזה החדשה מתחלת שנת תרט"ז והלאה. יבולע המות לנצח ומחה ד' דמעה מעכ"פ [=מעל כל פנים]"⁵⁴. רבים מגדולי מנהיגי תלמידי הגר"א בירושלים קבורים בשטח הר הזיתים: ר' מנחם מנדל משקלוב, ר' אברהם שלמה זלמן צורף, ר' ישעיה ברדקי, ר' שמואל סלאנט, ר' יואל משה סלומון, ר' יוסף ריבלין ואחרים.⁵⁵

53 במורדותיו ישנם קברים עתיקים מתקופת בית ראשון ובית שני, ובעקבותיהם התפתח מנהג של קבורה בהר, עד שכיום מכוסה רוב שטחו בקברים ובמצבות. קבורה זו קשורה במסורות ואגדות: הר הזיתים מיועד ליטול תפקיד בגאולה, בספר זכריה נאמר כי ההר ייבצע, ובספר יחזקאל נאמר כי בסמוך לו יבצע נהר גדול. סופר כי המשיח יעמוד עליו ויתקע בשופר המבשר את הגאולה. המסורת יודעת לספר כי בעת תחיית המתים יתגלגלו כל הנפטרים שבכל התקופות אל הר הזיתים ושם יקומו לתחייה, ועל כן נחשבה הקבורה בהר הזיתים כבעלת סגולה מיוחדת. גם הזכות להיקבר במקום שבו נקברו כבר רבים וטובים ובהם רבנים וצדיקים, העלת את ייחודיותו כמקום קבורה, ורבים נהגו לבקש בצוואתם להיטמן בקרקעו.

54 גראייבסקי, מגנזי ירושלים, עמ' כד.

55 להפניה מדויקת ראו: רמי יורעאלי, מדרוך כרטא להר הזיתים, לאחרונה שרה ברנע מרבה לעסוק בנושא.

מערת צדקיהו

פתחה של מערת צדקיהו נמצא למרגלות חומת ירושלים העתיקה, כמאה מטרים ממזרח לשער שכם. בשנת תקע"ג (1813) הושמו בהסגר במערה זו הפרושים שנמלטו מן המגיפה בצפת, ובראשם ר' מנחם מנדל משקלוב ור' ישראל משקלוב. השלטונות חששו מהעברת המחלה לתוך ירושלים ואסרו את כניסתם של חולים ופליטים מערים אחרות. בהשתדלותו של אחד מפקידי העדה הספרדית, הותר להם להיכנס לעיר כעבור שמונה ימים, לדירות ששכרה עבורם הקהילה הספרדית בסמוך לחומה: "בשנת תקע"ג שמשנה [=מערת צדקיהו] להכנסת אורחים בעד רבים מאחינו הגליליים שנמלטו כל עוד נפשם בם מחמת המגפה שהיתה בצפת. הראשות לא נתנה אותם להכנס העירה, ובהשתדלות פקיד עדת הספרדים הובאו אל המערה הזאת עד שהורשה להם לבוא העירה"⁵⁶.

הכניסה למערה כיום באחריות 'החברה לפיתוח מזרח ירושלים' ובתיאום מראש.

קבר שמעון הצדיק

קברו של שמעון הצדיק - כהן גדול, ראשון לחכמי התורה שבעל פה המוזכר בשמו, ומאחרוני החכמים ב'כנסת הגדולה' - מוזכר החל מן המאה ה-13 במערה מצפון לחומות העיר, כיום בתחום השכונות הצפוניות-מזרחיות של ירושלים. המקום שימש את יהודי ירושלים להתכנסויות שונות ולתפילה, בעיקר לעצרות תחנונים וזעקה בעיתות צרה כגון גזירות, מגיפות או שנות בצורת.⁵⁷ בפי הערבים נקרא המקום 'אל-יהודייה', סימן מסוים כי

56 פ' גראייבסקי, פנקס ירושלים חוברת א, ירושלים תר"ץ, עמ' ט. בניסוחו המחקרי של אבי ששון: "רק במאה ה-19 חזרה המערה לתודעה הציבורית הן בקרב תושבי ירושלים והן בקרב המגיעים לחקור אותה ולתור בה. אברהם משה לונץ סיפר על אחת מקבוצות הפליטים היהודיים, שברחו מצפת בעקבות מגיפה בשנת תקע"ג (1813) והגיעו להתישב בירושלים. בעקבות האיסור, שהטילו עליהם שלטונות העיר, 'הובאו למערה הגדולה שבצפון העיר הנקראת מדרת אל מחג'ר [מערת האבנים], ובפי המסורה בשם מערת צדקיהו. שמה ישבו שמונה ימים... עד שהורשה להם לבוא העירה..." (א' ששון, "מערת צדקיהו - עדויות לשיטות חציבה מסורתיות בארץ ישראל", מחקרי יהודה ושומרון, יא, עמ' 347).

57 נ' פרל, נקיי הדעת - אתרים, דמויות ומקורות ירושלמיים לזכר ד"ר שמואל גיליס, סוסיא תשס"ה, עמ' 69-74. סיפור שנקשר בכך: "שנה שחונה היתה, העיר צמאה למים, תושביה צעקו: מים, מים! המושל היה נבוך, וכינס אליו את גדולי העיר - הקאדי, המופתי, החג'ית והשייח'ים. קמו שניים מהקוראים ואמרו: 'אין לנו שום עצה כי אם לפנות אל הרב הראשי של היהודים, מבני בניו של חוני המעגל ולגזור עליו ועל חבריו הרבנים שיקרעו את גור הדין שיהיה מטר על פני ירושלים; מלומדי ניסים המה, וה' ישמע שועתם'. המושל ידע כי היה וישנו ר' שמעון הצדיק מנוחתו כבוד מחוץ לחומת העיר. ובכן הומין את הרבנים ויאמר להם, צאו את העיר לקבר ר' שמעון הצדיק והעתירו לה' בעד העיר ויושביה כי יפתח לנו ארובות השמים להמטיר מטר על פני האדמה, ולא אתן לכם לשוב העירה עד שירד גשם מן השמים; אסגור את השער בעדכם, ואולם נשיכם ובניכם אשר לכם יהיו

היה שייך בעבר ליהודים;⁵⁸ אך במשך שנים רבות החזיקו משפחות ערביות באזור הקבר, וגבו תשלום מכל יהודי שהיה מעוניין להיכנס ולהתפלל. בשנת תרל"ו (1876)⁵⁹ נוצרה הזדמנות לרכוש את אזור המערה בגלל סכסוך בין בעליה. בשיתוף פעולה של האשכנזים והספרדים נרכשה המערה יחד עם חלקת השדה הסמוכה לה.

ר' יוסף יואל ריבלין (בן דודו של ר' יוסף ריבלין, ראש הוועד הכללי 'כנסת ישראל' ייסד מסורת של עריכת הילולות במערת שמעון הצדיק ביום ל"ג בעומר.⁶⁰ סופר כי סמוך למערה ניטעו עצים על ידי אנשי ה'גווארדיה היהודית',⁶¹ ובשנת תרנ"א (1891) נוסדה במקום שכונה יהודית קטנה על ידי הקהילה הספרדית, 'בתי מחסה לעניים ואביונים אלמנות ויתומים'⁶² - היא 'שכונת שמעון הצדיק'. השכונה נהרסה ונטשה במלחמת העצמאות,⁶³ אך בשנים האחרונות ההתיישבות היהודית במקום מתחדשת.

מושכנים אצלי... ועתה לכו בשם ה'! דברי המושל היה אז כדבר מלך שלטון, אין להשיב. איש איש לקח אתו התבילה היותר יקרה לו: הטלית ותפילין וספר הדמעות ספר תהלות דוד בן ישי. יצאו את העיר בלב נשבר. בעינים זולגות דמע השתטחו על קבר הקדוש, הרבו תפלה ותחנה, ויצעקו אל ה' בחוקה: 'עננו ה', עננו בורא עולם במדת הרחמים! הושענה והושיעה נא!' התפלה נמשכה כל הלילה עד אור הבוקר, ובעודם קוראים "ויחל", ורוח צפונית-מערבית נשב, התקדו השמים בעבים, קול רעם בגלגל נשמע ומטר גדול נתך ארצה, וירד כל היום וכל הלילה וכל יום המחרת וגם ברד נלוה לו. בשובם העירה קבלם המושל, השופטים, הקאדי והמופתי וכל התג'ס והשייח'ים בתרועת הידד וביראת כבוד ויקר, התומורת נגנה לפניהם, ותרועה וקול שמחה בקעו רקיעים. נתקדש שם שמים ושם ישראל, והעיר ירושלים צהלה ושמחה" (פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים חלק א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 325-326).

58 יהודה, "גאולת מערת שמעון הצדיק והשטח סביבה", בתוך: י' פרס, מ' איש שלום, מ' בניה וע' שוחט (עורכים), ירושלים רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה שלישית, הוצאת מוסד הרב קוק והאגודה העברית למען ירושלים, ירושלים תשי"א, עמ' קנה.

59 פ' גרייבסקי, מגניו ירושלים, ירושלים תר"צ (קכ"ה - "בשעריך ירושלים", כריכה פנימית אחורית), מציין את שנת תרל"ח (1878) כשנת רכישת המערה. עוד הוא מביא שם את האפשרות כי המקום כבר היה קנוי לאישה יהודיה מן העדה הספרדית.

60 פ' גרייבסקי, חזון יהודה וירושלים (לא ממוספר ומעומד).

61 לא כאן המקום לדון בשאלות ההיסטוריות הקשורות ל'גווארדיה היהודית'; לפי המסופר, מדובר בארגון שמירה והגנה שנוסד בידי שניים מבני כולל הפרושים ר' שמריה לוריא חתנו של ר' הלל ריבלין משקלוב וגיסור' שמריה צוקרמן; לשניהם היו קשרים בצבא הרוסי. הקפידו על מודיעין, סודיות ואימונים ברמה וביכולת של אותם ימים.

62 פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים חלק ב', ירושלים תרפ"ח, עמ' 229.

63 על פי ד' רוסוף (זהו שער השמים, ירושלים תשס"ג, עמ' 351) השכונה ננטשה לאחר פרעות תרפ"ט (1929).